

ELŻBIETA NAPORA

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie
Zakład Psychologii

WSPARCIE SPOŁECZNE DZIADKÓW I KOMUNIKOWANIE SIĘ Z RÓWIEŚNIKAMI JAKO PREDYKTORY PRĘŻNOŚCI U ADOLESCENTÓW Z RODZIN SAMOTNYCH MATEK

W paradygmacie badawczym ujmującym funkcjonowanie rodziny samotnej matki w warunkach stresu obserwuje się, że skuteczność radzenia sobie z presją wynikającą z trudnych sytuacji życiowych zależy m.in. od wsparcia społecznego. Dotychczasowe badania wykazały, że wyższy poziom wsparcia wiąże się najczęściej z bardziej pozytywnymi wskaźnikami funkcjonowania jednostki. Przyjmując to założenie, w toku projektowania i organizacji badań oczekiwano, że wsparcie społeczne ze strony dziadków będzie istotnym predyktorem prężności psychicznej adolescentów pochodzących z rodzin samotnych matek, także w okolicznościach różnicowanych odmiennością zamieszkania – wspólnie z dziadkami bądź bez nich. Badania przeprowadzone za pomocą Berlińskich Skal Wsparcia Społecznego (BSSS), Skali Komunikowania się Adolescentów z Rówieśnikami oraz Skali Pomiaru Prężności – SPP-18 na grupie 278 adolescentów pozwoliły zidentyfikować wsparcie ze strony dziadków oraz otwarte komunikowanie z rówieśnikami jako czynniki silnie predykcyjne w odniesieniu do przewidywania prężności psychicznej u adolescentów.

Słowa kluczowe: zasoby społeczne; prężność psychiczna; rodzina samotnej matki.

WPROWADZENIE

Wśród przemian społeczno-kulturowych dotyczących współczesne rodziny jedną z bardziej wyrazistych tendencji, a jednocześnie mogących powodować osłabienie więzi rodzinnych, jest wzrost liczby rozwodów i separacji (Kitanović,

Adres do korespondencji: ELŻBIETA NAPORA – Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, Zakład Psychologii, ul. Zbierskiego 2/4, 42-200 Częstochowa; e-mail: e.napora@ajd.czest.pl

2015). Rozpad rodziny jest wydarzeniem szczególnie stresującym, a jego konsekwencje znacząco wpływają na wszystkie sfery życia uczestników systemu rodzinnego, zwłaszcza dzieci i młodzieży. Wzrastająca liczba rozwodów wymaga zwrócenia tym większej uwagi na następstwa, jakie one powodują (Dudziak, 2012).

Osiągnięcie optymalnego poziomu funkcjonowania psychospołecznego jest ważnym wskaźnikiem skuteczności adolescentów w przezwyciężaniu stresu wynikającego z nieobecności ojca w rodzinie. Doniesienia naukowe na temat radzenia sobie jednostki z doświadczeniami trudnymi wskazują, że istnieje wiele zasobów osobistych i społecznych, które pozwalają na lepsze przystosowanie się do zmienionych warunków (Heszen, 2013). Sprzyjają temu m.in. poczucie własnej wartości i skuteczności, korzystanie ze wsparcia społecznego, poczucie humoru (Basińska, 2009). Warto podkreślić, że w pokonywaniu trudnej sytuacji rodzinnej ważnymi zasobami okazują się wsparcie społeczne, jak i pozytywne relacje z rówieśnikami, bowiem wiążą się z poziomem zaspokajania potrzeb jednostki – takich jak aprobata, poczucie przynależności czy bezpieczeństwa – przez osoby znaczące i ważne. Biorąc pod uwagę to, że z roku na rok wzrasta w Polsce liczba rozwodów i w efekcie powiększa się grupa rodzin niepełnych, można przypuszczać, że wiele dzieci i młodzieży po rozpadzie związku rodziców potrzebuje pomocy ze strony innych osób (Kozerska, Miszczak i Napora, 2015).

Wsparcie społeczne

Wsparcie społeczne jest transakcją interpersonalną, która obejmuje wsparcie emocjonalne, pomoc materialną i informacyjną, a odbywa się w rodzinie lub poza nią. Przyczynia się do wzrostu zasobów osobistych wykorzystywanych do realizacji zadań życiowych, w tym do zwiększenia pozytywnych postaw wobec innych. Wsparcie społeczne jest zasobem, który ułatwia radzenie sobie ze stresem w różnych dziedzinach życia (Smoktunowicz, Cieślak i Żukowska, 2013). Składają się na nie pozytywne myślenie, wiara w siebie, dostęp do wsparcia ze strony rodziny i przyjaciół (Rose i Fatout, 2003), emocjonalna bliskość z członkami rodziny (Napora, 2017).

Zasoby społeczne to również dostępne zewnętrzne możliwości, takie jak sieć społeczna, relacje przywiązania w rodzinie czy przyjaciele (Falewicz, 2016). Włączenie dziadków do procesu opieki nad dziećmi i wychowania młodego pokolenia powoduje, że nierzadko zastępują rodziców, stając się towarzyszami zabaw i życiowymi mentorami (Brzezińska, 2000). Relacje z dziadkami ułatwiają nabywanie przez młodzież kompetencji, głównie cierpliwości, odpowiedzial-

ności i wytrwałości, uczciwości i mądrości życiowej oraz umiejętności sprostanania wyzwaniom w trudnych sytuacjach życiowych (Kukołowicz, 2001). Studia empiryczne nad związkami międzypokoleniowymi wykazały, że członkowie bliskiej rodziny, w tym dziadkowie, przyczyniają się do lepszej jakości życia rodzinnego na wiele sposobów. Przede wszystkim poprzez zapewnienie wsparcia finansowego i emocjonalnego (Napora, Kozerska i Miszczak, 2014), wspieranie dobrego samopoczucia i zapewnienie opieki nad członkami rodziny w potrzebie. Marks i McLanahan (1993) zauważyli, że samotne matki częściej wchodziły w interakcje z rodzicami i rodzeństwem niż matki będące w związkach. Otrzymywane w ten sposób wsparcie społeczne, głównie instrumentalne, sprzyja większemu zaangażowaniu się w opiekę nad dzieckiem i wykonywanie zadań domowych, w porównaniu z matkami mającymi wsparcie od mężów. Warto w tym miejscu przytoczyć wyniki badań, dla których podstawą było założenie, że oceny relacji między dziadkami a wnukami, w wymiarach częstości i bliskości, są różnicowane strukturą rodziny pochodzenia młodzieży oraz linią pokrewieństwa dziadków. Efekty pomiarów (Napora, 2016a) nie tylko potwierdziły to oczekiwanie, ale dodatkowo pokazały istotne różnicowanie ocen ze względu na płeć dziadków, jak i okres życia wnuków (fazę adolescencji). Analiza zebranego materiału badawczego pozwoliła na stwierdzenie, że częstość kontaktów dziadków z wnukami wykazuje bezpośredni związek z bliskością relacji, bez względu na okres życia badanych.

Emocjonalna bliskość wnuków z dziadkami wiąże się z mniejszą ilością objawów depresyjnych (Ruiz i Silverstein, 2007) oraz korzystnie wpływa na rozwój poznawczy dzieci i młodzieży (Zawadzka, 1998). Sprzyja także trwałości związków rodzinnych oraz wzrostowi satysfakcji u dziadków (Brzezińska, 2000). Udzielane przez dziadków wsparcie jest suplementem opieki rodziców i przyczynia się do podniesienia dobrostanu wnuków. Badania pokazują, że dzieci samotnych rodziców, które mieszkały wspólnie z dziadkami w gospodarstwie domowym, częściej kończyły szkołę wyższą – w porównaniu z tymi, które nigdy nie mieszkały z dalszą rodziną (Aquilino, 1996).

Relacje z rówieśnikami

Relacje z rówieśnikami stanowią dla młodzieży ważny zasób społeczny (Goldstein, Davis-Keen i Eccles, 2005). Uważane są za pomoc dostępną w sytuacjach trudnych (Grygiel, 2015) oraz główne źródło wsparcia (Stach-Hejosz, 2011). Pomoc i wsparcie ze strony rówieśników prowadzą do zaspokojenia potrzeb psychicznych jednostki (Oleszkowicz i Senejko, 2013) – sukcesu, przyna-

leżności, akceptacji i uznania, odgrywania ról (Sęk, 2000). Przyczynia się do kształtowania umiejętności odbierania i przekazywania przeżyć (Ryś, 2012). Doświadczenia z rówieśnikami umożliwiają nabycie wielu umiejętności, kształtują postawy i zachowania, które wpływają na społeczną adaptację (Berns, 2007). Akceptacja ze strony rówieśników ma znacznie większą siłę oddziaływania na społeczne funkcjonowanie młodzieży niż wpływ rodziców.

W okresie adolescencji komunikacja jest jednym z najistotniejszych czynników rozwojowych jednostki, ponieważ kształtuje tożsamość i podejmowanie ról życiowych (Mendecka, 2003). Odgrywa ważną rolę zwłaszcza w okresie dorastania, gdy zachodzi proces oddzielania się nastolatka od rodziny (Barnes i Olson, 1985) i nasila się wpływ grupy rówieśniczej. Otwartość w komunikacji jest podstawą dobrych związków z innymi i prowadzi do wytworzenia więzi pozwalających na rozumienie innych i bycie zrozumianym przez nich (Napora i Pękala, 2014). Komunikowanie się jest istotne także ze względu na problemy dojrzewania, które dorastający łatwiej rozwiązują z przyjaciółmi niż z rodzicami (Harris, 1998). Zależność od rówieśników jest konsekwencją chęci uzyskania autonomii i wolności od rodziców.

Prężność psychiczna

Prężność jest ujmowana jako względnie trwała dyspozycja, która determinuje elastyczną adaptację do zmieniających się życiowych wymagań, oraz jako proces skutecznego przezwycięzania negatywnych zdarzeń życiowych (Ogińska-Bulik i Juczyński, 2011). Prężność jako cecha i jako proces nie są rozumiane jako zjawiska tożsame. Ich uwarunkowania, występowanie i rola, jaką pełnią, istotnie się różnią (Nadolska i Sęk, 2007). Jednocześnie wspólnym mianownikiem tych ujęć jest opis prężności jako właściwości, która umożliwia człowiekowi utrzymywanie się na optymalnym poziomie, sprawności działania oraz powrót do równowagi pomimo niepowodzeń i napotykanych trudności (Heszen, 2013). Ta perspektywa badawcza pozwala na wieloaspektową eksplorację pojęcia prężności, zwłaszcza w kontekście zdolności osoby do radzenia sobie z przeciwnościami oraz przezwycięzania stresu, ujmowanych jako wynik oddziaływań wielu czynników w obrębie społecznego ekosystemu, w którym funkcjonuje jednostka (Luthar, Cicchetti i Becker, 2000).

Zdaniem badaczy ważną rolę w prawidłowym poziomie prężności odgrywa przywiązanie. W badaniach nad wnukami do 20 roku życia, którymi opiekowali się dziadkowie, stwierdzono, że zdrowe przywiązanie do dziadków miało wpływ na rozwój siły i prężności u wnuków (Sands, Glen i Shin, 2009). Interakcje,

w jakie wchodzi jednostka w rodzinie, oraz kształtujące się dzięki nim stosunki interpersonalne mogą stwarzać okazję do zdobywania nowych doświadczeń (Tyszkowa, 1990). To sugeruje, że prężne osoby jako dzieci miały w swoim życiu przynajmniej jedną osobę znaczącą, która była dla nich wzorem (Winfield, 1994).

Czynniki ochronne można zdefiniować jako konkretne cechy lub sytuacje, które są konieczne dla rozwoju prężności (Dyer i McGuinness, 1996). Do czynników zwiększających poziom prężności psychicznej w rodzinie badacze zaliczają bliski i trwały związek z opiekunem, przywiązanie i wsparcie osoby znaczącej, która jest wzorem do naśladowania, pozytywna atmosfera rodzinna, niski poziom konfliktów pomiędzy członkami rodziny (Konaszewski i Kwadrans, 2017). Ponadto poczucie otrzymywanego wsparcia ze strony grup koleżeńskich i rówieśniczych. Mnogość czynników ochronnych może wspomóc kształtowanie prężności psychicznej u młodzieży, większej pewności siebie, doświadczania pozytywnych emocji, lepszego przystosowania.

W paradygmacie badawczym, ujmującym funkcjonowanie rodziny samotnej matki obarczone stresem, zauważa się, że efektywność radzenia sobie zależy od wielu czynników, spośród których jednymi z ważniejszych są zasoby społeczne. Wielkość tych zasobów jest przedmiotem dyskusji i oczywiste jest, że różne formy wsparcia społecznego (instrumentalne, wspólne zamieszkiwanie z członkami rodziny) przynależą do zasobów dostępnych dla wielu rodzin samotnych matek. Dotychczasowe wyniki badań pokazały, że wyższy poziom wsparcia społecznego wiąże się z bardziej pozytywnymi wskaźnikami funkcjonowania jednostki (Wei i in., 2012). Młodzież, która otrzymuje wsparcie ze strony dziadków, ma mniej problemów z dostosowaniem się do sytuacji związanej z separacją rodziców (Ruiz i Silverstein, 2007).

Oddziaływanie wsparcia społecznego na funkcjonowanie psychologiczne nadal pozostaje przedmiotem naukowej debaty (Janowski, Tatala, Jedynak, Księżopolska i Głowacka, 2016). Zwłaszcza nie są rozpoznane zależności między wsparciem społecznym dziadków oraz komunikowaniem się z rówieśnikami a prężnością psychiczną adolescentów z rodzin samotnych matek. Brakuje ponadto badań dotyczących roli wsparcia społecznego w kształtowaniu prężności u młodzieży z rodzin samotnych matek, z uwzględnieniem zróżnicowania warunków zamieszkania rodziny w aspekcie pokoleniowym, tj. analizujących wpływ współzamieszkiwania z dziadkami bądź konsekwencje braku takiej wspólnoty. Podejmując tę problematykę oczekiwano, że adolescenti z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami będą różnić się pod względem prężności, wsparcia społecznego oraz komunikowania się z rówieśnikami

w porównaniu z adolescentami z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków. Zakładano również, że młodzież z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami będzie częściej doświadczać większego wsparcia (przy niższym zapotrzebowaniu i poszukiwaniu wsparcia) ze strony dziadków oraz korzystniej oceniać otwartość komunikowania się z rówieśnikami. Oczekiwano jednocześnie, że w grupie adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami zaobserwuje się więcej istotnych predyktorów dla przewidywania prężności niż w grupie młodzieży z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków.

CEL I METODYKA BADAŃ

Celem badań było porównanie adolescentów z rodzin samotnych matek współmieszkających z dziadkami oraz adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków pod względem: zasobów społecznych i zasobów osobistych, jak również uchwycenie predyktorów prężności u adolescentów z rodzin samotnych matek, różnicowanych odmiennością warunków zamieszkania – z dziadkami bądź bez nich. Sformułowano następujące hipotezy:

H1: Adolescenti z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami będą istotnie (pod względem statystycznym) wyżej oceniać prężność, wsparcie dziadków i komunikację otwartą z rówieśnikami niż adolescenti mieszkający bez dziadków.

H2: Adolescenti z rodzin samotnych matek mieszkający z dziadkami będą istotnie przejawiać mniejszy stopień zapotrzebowania i poszukiwania wsparcia w porównaniu z młodzieżą z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków.

H3: U adolescentów z rodzin samotnych matek współzamieszkujących z dziadkami zaobserwuje się więcej istotnych predyktorów prężności niż u badanych mieszkających bez dziadków.

Osoby badane

W badaniach wzięło udział 278 adolescentów. Wszyscy pochodzili z rodzin samotnych matek będących w różnych sytuacjach życiowych, związanych ze stanem cywilnym (rozwidzione, wdowy, w separacji). Badaną grupę podzielono ze względu na charakter zamieszkania rodziny samotnej matki: na grupę młodzieży mieszkającej z dziadkami ($n = 136$; 49%) i grupę młodzieży mieszkającej bez dziadków ($n = 142$; 51%). Średni wiek badanych wyniósł 16,67 roku (min. = 13, max. = 19). W grupie z dziadkami było 55 (40,44%) kobiet i 81 (59,55%) mężczyzn, natomiast w grupie bez dziadków – 85 (59,85%) kobiet i 57 (40,14) mężczyzn.

Badani adolescentni byli podobni pod względem miejsca zamieszkania, grupa mieszkająca z dziadkami na wsi to 75 (55,1%) badanych, w mieście – 61 (44,9%); grupa mieszkająca bez dziadków na wsi to 73 (51,4%), w mieście – 69 (48,6%). Adolescentni mieli podobną liczbę rodzeństwa (grupa mieszkająca z dziadkami: $M = 1,42$; $SD = 0,92$, grupa mieszkająca bez dziadków: $M = 1,47$; $SD = 0,94$), najczęściej jednak byli to jedynacy, zaś największa było to troje rodzeństwa. Badani byli podobni pod względem czasu nieobecności ojca w rodzinie (w grupie mieszkających z dziadkami: $M = 7,37$; $SD = 3,77$, w grupie mieszkających bez dziadków: $M = 7,5$; $SD = 3,71$). Najkrótszy czas nieobecności ojca to trzy lata, najdłuższy szesnaście lat.

Procedura badania

Dobór osób badanych był celowy, uwzględniający dwa kryteria: fakt pozostawania w rodzinie samotnej matki oraz bycie w okresie dorastania. Badania przeprowadzono wśród adolescentów z rodzin samotnych matek z województwa śląskiego, łódzkiego i małopolskiego. Osoby, które same wyraziły zgodę na uczestnictwo w badaniu bądź uczyniły to za nie matki, otrzymywały zestaw kwestionariuszowy wraz z instrukcją postępowania. Badania były prowadzone anonimowo, indywidualnie, bez ograniczenia czasu. Badani mogli wycofać się z udziału w badaniach w dowolnym momencie, bez żadnych konsekwencji, o czym byli wcześniej poinformowani. Badania zrealizowano w okresie od marca do września 2016 roku.

Narzędzia

Berlińskie Skale Wsparcia Społecznego (BSSS) – w opracowaniu Łuszczynskiej, Kowalskiej, Mazurkiewicz i Schwarzer (2002) – to sześć niezależnych skal, uwzględniających: (1) spostrzegane dostępne wsparcie, (2) zapotrzebowanie na wsparcie, (3) poszukiwanie wsparcia, (4) aktualnie otrzymywane wsparcie, (5) wsparcie ochraniające oraz (6) satysfakcję ze wsparcia. Nazwy skal odpowiadają określeniom zmiennych. Skala Spostrzegane dostępne wsparcie odnosi się do oceny dostępności pomocy ze strony innych, która to pomoc ma bezpośredni wpływ na zdrowie i dobrostan, niezależnie od czynników sytuacyjnych (8 pozycji); skala Zapotrzebowanie na wsparcie określa potrzebę wykorzystania wsparcia w sytuacji stresowej (4 pozycje); skala Poszukiwanie wsparcia jest miarą częstotliwości poszukiwania pomocy u innych osób (5 pozycji); skala Aktualnie otrzymywane wsparcie parametryzuje spostrzeganą pomoc udzieloną przez innych, redukującą poczucie zagrożenia w sytuacjach stresowych (15 po-

zycji); skala Wsparcie ochraniające (buforująco-ochronne) pozwala mierzyć wsparcie definiowane jako ochranianie bliskich przed złymi wiadomościami (6 pozycji). Ostatnia ze skal zestawu – Satysfakcja ze wsparcia – parametryzuje pomiar owej satysfakcji. Wykorzystanie skal polega na tym, że osoba badana wyraża według 4-punktowej skali (od 1 – „zdecydowanie nie”, do 4 – „zdecydowanie tak”) swój stosunek do przedstawionych stwierdzeń. Wyniki są obliczane dla poszczególnych skal. Większa liczba punktów oznacza większe spostrzegane wsparcie społeczne¹. Wartości α dla poszczególnych skal zawierały się w przedziale od 0,59 do 0,89 i były podobne do otrzymanych przez autorów skal (Łuszczynska i in., 2006).

Komunikowanie się z rówieśnikami szacowano autorską Skalą Komunikowania się Adolescentów z Rówieśnikami z perspektywy dwóch podskal – Otwartości oraz Trudności (Napora, 2017). Otwartość w komunikowaniu się polega na szczerym i prostoliniowym ujawnianiu siebie, na zwierzaniu się. Badany określa w skali 5-stopniowej (1 – „całkowicie się nie zgadza”, 5 – „całkowicie się zgadza”), w jakim stopniu dane twierdzenie odnosi się do rówieśnika. Ogólny rezultat oblicza się poprzez zsumowanie ocen. Im wyższy rezultat uzyskuje badany w skali otwartości, tym bardziej jawnie i otwarcie komunikuje się z rówieśnikiem. Jeśli chodzi o trudności komunikacyjne, to rezultat uzyskany przez adolescenta jest tym bardziej pozytywny, im mniejszy jest jego wynik liczbowy. Wskaźnik α dla podskali Otwartość wynosił 0,93, dla podskali Trudności – 0,92.

Prężność psychiczną szacowano za pomocą Skali Pomiaru Prężności – SPP-18 (Ogińska-Bulik i Juczyński, 2011). Skala pozwala na pomiar ogólnego poziomu prężności, badany ustosunkowuje się do poszczególnych twierdzeń na 5-punktowej skali Likerta (od 0 – „zdecydowanie nie”, do 4 – „zdecydowanie tak”). Narzędzie służy do oceny indywidualnego nasilenia prężności w czterech aspektach: (1) optymistycznego nastawienia i posiadanej energii, (2) wytrwałości i determinacji w działaniu, (3) poczucia humoru i otwartości na nowe doświadczenia, (4) kompetencji osobistych i tolerancji negatywnego afektu. Współczynnik zgodności wewnętrznej, mierzony wskaźnikiem α Cronbacha, wynosił dla całej skali 0,89. Do pomiaru zmiennych socjodemograficznych wykorzystano ankietę osobową, której celem był opis badanych adolescentów. Pytano w niej o wiek, płeć, miejsce zamieszkania, liczbę rodzeństwa, czas nieobecności ojca.

¹ W badaniach adolescentów, po konsultacji i za zgodą prof. A. Łuszczynskiej, wykorzystano następujące skale: Spostrzegane dostępne wsparcie, Aktualnie otrzymywane wsparcie, Zapotrzebowanie na wsparcie, Poszukiwanie wsparcia, Satysfakcja ze wsparcia (korespondencja e-mail, 29.03.2016).

WYNIKI

Analizy statystyczne prowadzono za pomocą pakietu statystycznego PQStat wersja 1.6.2.901. Oddziaływanie wsparcia i komunikowania się z rówieśnikami na prężność psychiczną sprawdzano wielowymiarową analizą regresji. Wyniki różnic dla adolescentów z rodzin samotnych matek ze względu na odmienność zamieszkania – bez dziadków lub z dziadkami – przy braku jednorodności wariancji, obliczono testem nieparametrycznym *U* Manna-Whitneya. Efekty obliczeń zawarto w Tabeli 1.

Tabela 1

Wyniki testu U Manna-Whitneya dla różnic zmiennych u adolescentów ze względu na odmienność zamieszkania rodziny samotnej matki

Zmienne	Grupa	<i>M</i>	<i>SD</i>	Min.	Me	Max.	<i>z/p</i>
Prężność ogólna	A	55,27	10,83	27,0	54,0	72,0	3,06***
	B	59,32	9,25	36,0	60,0	72,0	
Optymistyczne nastawienie i energia	A	15,28	3,17	4,0	15,0	20,0	3,55***
	B	16,65	2,58	10,0	17,0	20,0	
Wytrwałość i determinacja w działaniu	A	15,44	3,17	5,0	15,0	20,0	2,91***
	B	16,47	2,76	10,0	17,0	20,0	
Poczucie humoru i otwartość	A	12,58	2,60	5,0	12,0	16,0	2,61***
	B	13,43	2,43	8,0	14,0	26,0	
Kompetencje osobiste i tolerancja negatywnego afektu	A	11,94	2,84	3,0	12,0	16,0	3,27***
	B	12,99	2,57	5,0	13,0	16,0	
Spostrzegane wsparcie emocjonalne	A	13,87	2,00	8,0	14,0	16,0	1,66 n.i.
	B	14,31	1,81	10,0	15,0	16,0	
Spostrzegane wsparcie instrumentalne	A	13,79	2,09	7,0	14,0	16,0	1,02 n.i.
	B	14,21	2,42	9,0	14,5	26,0	
Zapotrzebowanie na wsparcie	A	11,79	1,86	8,0	11,0	16,0	3,15***
	B	12,35	2,03	6,0	12,0	16,0	
Poszukiwanie wsparcia	A	15,08	2,92	7,0	15,0	20,0	2,08*
	B	15,65	3,05	5,0	16,0	20,0	
Otrzymywane wsparcie emocjonalne	A	29,89	5,76	12,0	31,0	36,0	0,88 n.i.
	B	30,36	5,86	12,0	32,0	36,0	
Otrzymywane wsparcie instrumentalne	A	9,84	2,00	4,0	10,0	12,0	2,82***
	B	10,46	1,79	4,0	11,0	12,0	
Otrzymywane wsparcie informacyjne	A	6,30	1,60	2,0	6,0	8,0	3,70***
	B	6,93	1,36	2,0	7,5	8,0	
Satysfakcja ze wsparcia	A	3,42	0,74	1,0	4,0	4,0	2,90***
	B	3,63	0,68	1,0	4,0	4,0	
Otwartość w komunikacji z rówieśnikami	A	38,04	7,63	19,0	38,0	50,0	2,21**
	B	40,33	6,85	23,0	39,0	50,0	
Trudności w komunikacji z rówieśnikami	A	24,31	8,71	10,0	24,0	45,0	0,33 n.i.
	B	24,18	10,96	10,0	22,5	48,0	

Uwaga. A – adolescenti z rodzin samotnych matek mieszkający bez dziadków; B – młodzież z rodzin samotnych matek mieszkająca z dziadkami; *p* < 0,05; ** *p* < 0,01; *** *p* < 0,001; n.i. – nieistotne.

Wyniki analizy zaprezentowane w Tabeli 1 wskazują, że ogólny poziom prężności i jej wymiarów oraz niektóre poziomy wsparcia społecznego, jak i komunikowania się adolescentów z rówieśnikami, rozpatrywane pod względem odmienności zamieszkania – z dziadkami bądź bez nich, istotnie różnicują badanych z rodzin samotnych matek. Młodzież mieszkająca z dziadkami jest bardziej prężna i doświadcza od nich więcej wsparcia społecznego. Adolescenci z tej grupy badanych znacząco korzystniej oceniają poszukiwanie, zapotrzebowanie i satysfakcję ze wsparcia. Korzystniej też opiniują otrzymywane wsparcie instrumentalne i informacyjne. Uchwycono ponadto statystycznie znaczące różnice dla otwartego komunikowania się z rówieśnikami. Zaobserwowane różnice okazały się wysoce istotne statystycznie. Pod względem pozostałych zmiennych adolescenty znacząco nie różnią się.

Przewidywanie prężności psychicznej u adolescentów, uwzględniające odmienności warunków zamieszkania rodzin samotnych matek pod względem obecności lub nieobecności dziadków, szacowano z zastosowaniem wielowymiarowych modeli regresji. Otrzymane wyniki zaprezentowano w kolejnych tabelach.

Tabela 2

Model regresji wielowymiarowej dla predykcji prężności u wszystkich adolescentów z rodzin samotnych matek (N = 278)

Zmienne wyjaśniające	B	β	t	p
Stała	22,578		3,88	0,0001
Spostrzegane wsparcie emocjonalne	1,228	0,230	3,60	0,0004
Spostrzegane wsparcie instrumentalne	0,008	0,001	0,02	0,979
Zapotrzebowanie na wsparcie	-0,520	-0,100	-1,83	0,067
Poszukiwanie wsparcia	0,654	0,191	3,62	0,0004
Otrzymywane wsparcie emocjonalne	-0,540	-0,306	-3,91	0,0001
Otrzymywane wsparcie instrumentalne	0,753	0,141	1,52	0,128
Otrzymywane wsparcie informacyjne	-0,116	-0,017	-0,21	0,833
Satysfakcja ze wsparcia	1,040	0,072	0,82	0,410
Otwartość w komunikowaniu	0,561	0,402	6,11	< 0,0001
Trudności w komunikowaniu	-0,118	-0,114	-1,81	0,070

Uwaga. Współczynnik korelacji: $R = 0,676$; współczynnik determinacji: $R^2 = 0,457$; współczynnik determinacji skorygowany: $R^2 = 0,436$; istotność równania: $F(10,278) = 22,32$; $p < 0,001$; błąd stand. estymacji: 7,679.

Analiza regresji wykazała, że spośród zmiennych wprowadzonych do modelu regresji cztery z nich miały istotne znaczenie w przewidywaniu prężności psychicznej adolescenta: spostrzegane wsparcie emocjonalne ($p = 0,0004$), poszukiwanie wsparcia ($p = 0,0004$), otrzymywane wsparcie emocjonalne ($p = 0,0001$) i otwartość w komunikowaniu się z rówieśnikami ($p < 0,0001$). Przy czym wszystkie czynniki, poza otrzymywanym wsparciem emocjonalnym, były stymulatorami. Oznacza to, że ich wzrost powoduje przyrost ogólnej prężności u adolescentów. Zmienne te wyjaśniają ponad 45% wariancji zmiennej zależnej. Pozostała część wariancji jest wyjaśniana innymi czynnikami, nie uwzględnionymi w tym modelu.

Tabela 3

Model regresji wielowymiarowej dla predykcji prężności u adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków (n = 142)

Zmienne wyjaśniające	B	β	t	p
Stała	22,273		2,79	0,006
Spostrzegane wsparcie emocjonalne	1,286	0,240	2,71	0,007
Spostrzegane wsparcie instrumentalne	0,201	0,039	0,37	0,706
Zapotrzebowanie na wsparcie	-0,753	-0,131	-1,68	0,095
Poszukiwanie wsparcia	1,121	0,307	4,30	< 0,0001
Otrzymywane wsparcie emocjonalne	-0,386	-0,207	-1,85	0,066
Otrzymywane wsparcie instrumentalne	1,015	0,189	1,51	0,132
Otrzymywane wsparcie informacyjne	0,361	0,053	0,46	0,644
Satysfakcja ze wsparcia	-2,231	-0,153	-1,28	0,200
Otwartość w komunikowaniu	0,416	0,296	3,40	0,0009
Trudności w komunikowaniu	-0,196	-0,159	-1,99	0,048

Uwaga. Współczynnik korelacji: $R = 0,707$; współczynnik determinacji: $R^2 = 0,501$; współczynnik determinacji skorygowany: $R^2 = 0,462$; istotność równania: $F(10,142) = 12,95$; $p < 0,0001$; błąd stand. estymacji: 7,863.

W grupie adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków analizy regresji pokazały zmienne, które okazały się istotne statystycznie dla prężności. Są to: spostrzegane wsparcie emocjonalne ($p = 0,007$), poszukiwanie wsparcia ($p < 0,0001$) oraz otwartość ($p = 0,0009$) i trudności w komunikowaniu się z rówieśnikami ($p = 0,048$). Wszystkie wyróżnione czynniki – poza trudnościami w komunikowaniu się z rówieśnikami – są znaczącymi stymulatorami prężności. Wyniki sugerują, że ich wzrost zwiększa wynik ogólnej prężno-

ści w tej grupie adolescentów. Uchwycone zmienne wyjaśniają ponad 50% wariacji zmiennej zależnej, a pozostała część wariacji jest wyjaśniana innymi czynnikami, nie uwzględnionymi w tym modelu.

Tabela 4.

Model regresji wielowymiarowej dla predykcji prężności u adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami (n = 136)

Zmienne wyjaśniające	B	β	t	p
Stała	28,301		3,29	0,001
Spostrzegane wsparcie emocjonalne	1,035	0,202	1,92	0,055
Spostrzegane wsparcie instrumentalne	-0,292	-0,076	-0,78	0,433
Zapotrzebowanie na wsparcie	-0,465	-0,102	-1,26	0,207
Poszukiwanie wsparcia	0,274	0,090	1,04	0,299
Otrzymywane wsparcie emocjonalne	-0,569	-0,360	2,97	0,003
Otrzymywane wsparcie instrumentalne	-0,180	-0,034	-0,23	0,815
Otrzymywane wsparcie informacyjne	-0,904	-0,132	-1,10	0,272
Satysfakcja ze wsparcia	5,675	0,415	3,02	0,003
Otwartość w komunikowaniu	0,699	0,518	4,85	0,0001
Trudności w komunikowaniu	-0,196	-0,159	-1,99	0,048

Uwaga. Współczynnik korelacji: $R = 0,675$; Współczynnik determinacji: $R^2 = 0,456$; Współczynnik determinacji skorygowany: $R^2 = 0,413$; Istotność równania: $F(10,136) = 10,49$; $p < 0,0001$; Błąd stand. estymacji: 7,085.

Analizy regresji w grupie adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami pokazały zmienne, które mają istotne znaczenie w objaśnianiu prężności – spostrzegane ($p = 0,055$) i otrzymywane wsparcie emocjonalne ($p = 0,003$), satysfakcja ze wsparcia ($p = 0,003$) oraz otwartość ($p = 0,0001$) i trudności w komunikowaniu się z rówieśnikami ($p = 0,048$). Otrzymywane wsparcie emocjonalne i trudności w komunikowaniu się z rówieśnikami były destymulatorami, a ich przyrost zmniejszał ogólną prężność psychiczną adolescentów. Zmienne te wyjaśniają ponad 45% wariacji zmiennej zależnej. Pozostała część wariacji jest wyjaśniana innymi czynnikami, nie uwzględnionymi w modelu.

DYSKUSJA I WNIOSKI

Celem badań było porównanie adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami oraz młodzieży z rodzin samotnych matek mieszkającej bez dziadków pod względem zasobów społecznych i zasobów osobistych, jak również uchwycenie predyktorów prężności jako procesu u adolescentów z rodzin samotnych matek, różnicowanych wspomnianą wyżej odmiennością warunków zamieszkania – z dziadkami lub bez nich. Uzyskane wyniki pozwoliły ustosunkować się do sformułowanych hipotez badawczych. Pierwsza, która wyrażała oczekiwanie, że adolescenti z rodzin samotnych matek mieszkający z dziadkami będą istotnie wyżej oceniać wsparcie dziadków i komunikację otwartą z rówieśnikami oraz prężność – w porównaniu z ich rówieśnikami mieszkającymi bez dziadków – została częściowo potwierdzona. Otrzymane wyniki pokazują, że adolescenti z rodzin samotnych matek mieszkający z dziadkami są bardziej prężni psychicznie od tych, którzy mieszkają tylko z samotną matką. Przyjmując, że prężność jest umiejętnością dochodzenia do siebie po negatywnych doświadczeniach i sytuacjach (Ogińska-Bulik, 2014), wynik może sugerować, że współzamieszkiwanie z dziadkami i doświadczanie pomocy z ich strony podtrzymuje prężność psychiczną w tej grupie adolescentów. Wykazują oni większe zapotrzebowanie na wsparcie i bardziej go poszukują, a równocześnie wyrażają większą satysfakcję ze wsparcia otrzymanego. Korzystnie też oceniają wsparcie instrumentalne i informacyjne płynące ze strony dziadków. Ponadto są bardziej zadowoleni z otwartej komunikacji z rówieśnikami. Przyjmując, że prężność psychiczna jest kształtowana wieloczynnikowo, w tym przez doświadczenia we wcześniejszych okresach życia, na przykład w dzieciństwie (Ostaszewski, 2005), można uznać, że obecność i dostępność dziadków w życiu adolescentów były częstsze (Napura, 2016b), a ich oddziaływanie na prężność wnuków – większe.

Młodzież z rodzin samotnych matek, bez względu na odmienność zamieszkania określaną przez obecność dziadków, podobnie ocenia dostępność i otrzymywane wsparcie emocjonalne oraz dostępność wsparcia instrumentalnego. Nie różni się także pod względem trudności w komunikowaniu się z rówieśnikami. Brak różnic pokazuje, że adolescenti dysponują tymi zasobami społecznymi w stopniu porównywalnym. Można więc wnosić, że młodzież – niezależnie od sytuacji życiowej – w jednakowym stopniu doświadcza tego rodzaju zasobów społecznych.

Wynik określający, że adolescenti z rodzin samotnych matek współzamieszkujący z dziadkami mają wyższe zapotrzebowanie na wsparcie oraz bar-

dzień go poszukują, nie potwierdza drugiej hipotezy (H2). Oczekiwano, że młodzież z rodzin samotnych matek mieszkająca z dziadkami będzie istotnie mniej doświadczać zapotrzebowania i poszukiwania wsparcia w porównaniu z młodzieżą z rodzin samotnych matek mieszkającą bez dziadków. Dla tak wyrażonej hipotezy nie można zatem znaleźć uzasadnienia. W tym miejscu warto przywołać spostrzeżenie, że młodzież z rodzin samotnych matek mieszkająca z dziadkami ma znacząco wyższą prężność psychiczną, co sugeruje, że potrafi ona dostosować swoje zdolności i umiejętności do zaistniałej sytuacji oraz umiejętnie korzystać z dostępnych czynników występujących w otoczeniu (Uchnast, 1998). Potencjał zaradczy u młodzieży w wyróżnionej grupie jest większy niż u adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków. Osoby z wysoką prężnością skutecznie bowiem radzą sobie ze złożonością sytuacji (Cheng, 2001), częściej doświadczają pozytywnych emocji i mają większą pewność siebie, są efektywniejsze w codziennym życiu. Z drugiej strony warto wskazać, że w systemie rodzinnym z codzienną obecnością dziadków liczba osób w rodzinie jest większa. Można też mówić o większej liczbie relacji, w których prawdopodobnie dochodzi do wzrostu napięcia między członkami tego systemu rodzinnego i z których może wynikać większa ilość konfliktów, wymuszająca na adolescentach znaczniejsze zapotrzebowanie oraz większe poszukiwanie wsparcia społecznego.

Odnosząc się do uzyskanych wyników z perspektywy młodzieży z drugiej wyróżnionej grupy można zauważyć, że adolescenti mieszkający tylko z samotną matką (bez dziadków) wykazują mniejszą prężność psychiczną od rówieśników z rodzin wielopokoleniowych. Charakteryzuje ich mniejsze zapotrzebowanie na wsparcie, mniej intensywnie tego wsparcia poszukują i – odpowiednio – są w mniejszym stopniu z niego usatysfakcjonowani. Sugeruje to, iż obciążenia codziennością mogą być źródłem negatywnych doświadczeń dla adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków. Mniejsza prężność tych adolescentów może być próbą ochrony poprzez ograniczenie gotowości do poszukiwania wsparcia społecznego (Grzankowska, Napora i Basińska, 2018).

Interesujące efekty przyniosła analiza danych w odniesieniu do ostatniej z hipotez (H3), w której oczekiwano, że u adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami zaobserwuje się więcej istotnych predyktorów prężności niż wśród młodzieży mieszkającej tylko z matką – bez dziadków. Analizy poprowadzono, wykorzystując dane uzyskane w obu wyróżnionych grupach adolescentów – z uwzględnieniem okoliczności zamieszkiwania z dziadkami lub bez nich, a także traktując materiał badawczy w sposób łączny, czyli bez zastosowania kryterium różnicującego – obecności bądź nieobecności dziadków pod

wspólnym dachem. Analizy danych bez względu na odmienność zamieszkania z dziadkami pokazały, że dla młodzieży z rodzin samotnych matek znaczącymi czynnikami ochronnymi prężności są zmienne: spostrzegane i otrzymywane wsparcie emocjonalne oraz poszukiwanie wsparcia i otwartość w komunikowaniu się z rówieśnikami. Poza otrzymywanym wsparciem emocjonalnym uchwycone czynniki były stymulatorami, co oznacza, że ich wzrost zwiększa ogólną prężność psychiczną. Spostrzegane wsparcie społeczne – będące subiektywną oceną jego dostępności, która wyraża wiarę w to, że w chwili potrzeby wsparcie zostanie zainicjowane – odgrywa istotną rolę w życiu jednostki, gdyż ważne jest to, jak jednostka wsparcie postrzega, a nie to, jakie wsparcie obiektywnie otrzymuje (Machnik-Czerwik, 2015).

Spostrzegane emocjonalne wsparcie ze strony dziadków oraz poszukiwanie wsparcia, jak i otwartość w komunikowaniu z rówieśnikami są stymulatorami prężności u adolescentów mieszkających bez dziadków, przy niwelowaniu trudności w komunikowaniu się z rówieśnikami. Dla tej młodzieży ważne znaczenie dla prężności ma spostrzegane wsparcie emocjonalne i poszukiwanie wsparcia oraz otwarta komunikacja z rówieśnikami. Spostrzeżenie to jest spójne z badaniami prowadzonymi w innych grupach społecznych, m.in. wśród dorastających córek (Napora i Pękała, 2014). Wyniki sugerują, że zakres strategii zaradczych, z jakich korzysta młodzież z wyróżnionej grupy, jest o wiele węższy niż w przypadku osób z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami.

Natomiast dla prężności psychicznej adolescentów z rodziny samotnej matki mieszkających z dziadkami istotne znaczenie ma spostrzegane i otrzymywane wsparcie emocjonalne, satysfakcja ze wsparcia oraz trudności i otwartość w komunikowaniu się z rówieśnikami. W grupie adolescentów mieszkających z dziadkami uchwycono ujemną istotną zależność między otrzymywanym wsparciem emocjonalnym a prężnością psychiczną. Efekt ten można interpretować tak, iż przy wzroście doświadczania tego wsparcia pomniejsza się prężność u adolescentów. Wynik sugeruje, że nadmiar komunikatów ze strony dziadków, redukujących motywację do pokonywania trudności, jak i wypowiedzi dających gotowe recepty, nie buduje prężności. Wynik można także wiązać z przypuszczeniem dotyczącym zastępowania wsparcia emocjonalnego ze strony dziadków otwartym komunikowaniem się z rówieśnikami.

Jak wynika z tych analiz, na podstawie wielkości spostrzeganego i otrzymywanego wsparcia emocjonalnego i poszukiwania tego wsparcia przez adolescentów oraz otwartości w komunikowaniu się z rówieśnikami można przewidywać przyrost prężności psychicznej u młodzieży. Generalnie badania wykazały, że spostrzegane i otrzymywane wsparcie społeczne oraz komunikowanie się z ró-

wieśnikami są silnie predykcyjne dla wysokiej prężności psychicznej adolescenta. Im wyższe wsparcie społeczne (poza otrzymywanym wsparciem emocjonalnym) i otwarte komunikowanie się, tym wyższa prężność. Z tego względu wsparcie społeczne może być rozpatrywane jako czynnik stanowiący o rozwoju kompetencji młodzieży i kształtujący u nich spojrzenie na siebie. Warto podkreślić, że bliskie i otwarte relacje z dziadkami wzbogacają szeroko rozumiane społeczne zasoby rodziny, w szczególności zaś przynoszą wsparcie i pomoc, przyczyniają się do łagodzenia niepokojów i lęku (Kukołowicz, 2001). Podobną rolę odgrywa otwarte komunikowanie się z rówieśnikami. Otrzymane efekty pokazują, że zainteresowanie i pomoc ze strony bliskich oraz rówieśników są ważniejsze niż inna pomoc formalna, np. ze strony terapeutów czy pracowników socjalnych (Day, 2006).

Podsumowując, przewidywanie prężności psychicznej u adolescentów z rodzin samotnych matek, uwzględniające odmiennosć warunków zamieszkania – z dziadkami lub bez nich, pozwoliło na ustalenie rodzaju i wielkości wsparcia społecznego ze strony dziadków oraz komunikowania się z rówieśnikami. Ponieważ najczęściej badane jest wsparcie otrzymywane i spostrzegane (Norris i Kaniasty, 1996), znajduje to swój wyraz w literaturze przedmiotu. Przeprowadzone analizy uzupełniają zatem dotychczasowe wyniki o wymiary wsparcia społecznego składające się na zasoby rodziny różnicowane okolicznością wspólnego zamieszkiwania z dziadkami bądź brakiem owej wspólnoty. Uzyskane efekty prowadzą do dalszych wniosków:

1. Młodzież z rodzin samotnych matek mieszkająca z dziadkami jest bardziej prężna psychicznie, doświadcza więcej wsparcia społecznego od dziadków i jest w większym stopniu usatysfakcjonowana komunikacją z rówieśnikami.

2. Określając zasoby adolescentów z rodzin samotnych matek, stwierdzono pozytywnie znaczącą zależność ich prężności od wsparcia społecznego udzielanego przez dziadków, spostrzeganego wsparcia emocjonalnego, wsparcia instrumentalnego oraz od poszukiwania wsparcia i otwartej komunikacji z rówieśnikami. Ujemna znacząca zależność dotyczyła otrzymywanego wsparcia emocjonalnego.

3. Ujemna zależność prężności u adolescentów od otrzymywanego wsparcia emocjonalnego występuje w warunkach wspólnego zamieszkiwania dziadków z rodziną samotnej matki. Sugeruje to przyrost prężności psychicznej u adolescentów wraz z obniżaniem okazywania wsparcia emocjonalnego przez dziadków oraz obniżaniem trudności w komunikowaniu się z rówieśnikami.

4. Wsparcie społeczne pełni bardziej znaczącą rolę względem prężności w grupie adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających z dziadkami –

analogicznie w grupie adolescentów z rodzin samotnych matek mieszkających bez dziadków rola ta jest mniej znacząca. Prawdopodobnie adolescenti korzystają w większym stopniu z dostępnych zasobów społecznych w porównaniu z drugą grupą młodzieży, która dysponuje zasobami w postaci wsparcia ze strony rówieśników.

Wnioski z przeprowadzonego badania są zgodne z naukowymi doniesieniami obecnymi w literaturze, gdzie podkreśla się, że dziadkowie przejawiają altruistyczne zachowania w stosunku do osób spokrewnionych, a udzielane przez nich wsparcie jest niezwykle ważnym elementem funkcjonalności systemu rodzinnego (Putney i Bengtson, 2001). Oznacza to konieczność uwzględnienia w programach pomocy świadczonej rodzinie nie tylko obszarów obejmujących jedynie podstawowy skład systemu rodzinnego, a więc dzieci i ich rodziców, lecz także kręgu tworzego przez żyjących dziadków. Okazuje się ponadto, że koncepcja zasobów społecznych ma znaczenie w analizie zróżnicowania adolescentów dorastających w rodzinach samotnych matek, uwzględniającej odmienności warunków zamieszkania – z dziadkami lub bez nich. Wysoki poziom tych zasobów pozwala przewidywać lepszą prężność psychiczną u młodzieży.

LITERATURA CYTOWANA

- Aquilino, W. S. (1996). The life course of children born to unmarried mothers: Childhood living arrangements and young adult outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 58(2), 293-310. DOI: 10.2307/353496
- Barnes, H. L. i Olson, D. H. (1985). Parent-adolescent communication and the circumplex model. *Child Development*, 56, 438-447.
- Basińska, M. A. (2009). *Funkcjonowanie psychologiczne pacjentów w wybranych chorobach endokrynologicznych. Uwarunkowania somatyczne i osobowościowe*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Berns, R. M. (2007). *Child, family, school community. Socialization and support*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth.
- Brzezińska, A. (2000). *Spoleczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Cheng, C. (2001). Assessing coping flexibility in real-life and laboratory settings: A multimethod approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 814-833.
- Day, A. (2006). The power of social support: Mentoring and resilience. *Reclaiming Children and Youth*, 14(4), 196-198.
- Dudziak, U. (2012). Psychologiczne skutki rozvodu rodziców dla ich dzieci. *Forum Teologiczne*, 13, 97-108.
- Dyer J. G. i McGuinness, T. M. (1996). Resilience: Analysis of the concept. *Archive of Psychiatric Nursing*, 10, 276-282.

- Falewicz, A. (2016). Prężność osobowości i jej rola w procesach radzenia sobie ze stresem. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*, 23, 263-275. DOI: 10.18276/skk.2016.23-17
- Goldstein, S. E., Davis-Kean, P. E. i Eccles, J. (2005). Parents, peers and problem behavior: A longitudinal investigation of the impact of relationship perceptions and characteristics on the development of adolescent problem behavior. *Developmental Psychology*, 41, 409-411.
- Grygiel, P. (2015). *Test ukrytej struktury kwestionariusza „Poczucie Integracji Rówieśniczej”*. Częściowo konfirmacyjny model podwójnego czynnika z ładunkami krzyżowymi. XXI Konferencja Diagnostyki Edukacyjnej w Bydgoszczy. Zaczepnięte 12.01.2017. Strona internetowa: http://www.ptde.org/file.php/1/Archiwum/XXI_KDE/PDF/Grygiel.pdf
- Grzankowska, I., Napora, E. i Basińska, M. A. (2018). Znaczenie prężności matek w wyjaśnianiu satysfakcji z pracy: różnicująca rola samotnego macierzyństwa. *Psychologia Społeczna* (w druku).
- Harris, J. R. (1998). *Geny czy wychowanie? Co wyrośnie z naszych dzieci i dlaczego*. Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski & CO.
- Heszen, I. (2013). *Psychologia stresu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Janowski, K., Tatala, M., Jedynak, T., Księżopolska, A. i Głowacka, B. (2016). Wsparcie społeczne a ocena własnej choroby, nasilenie objawów depresyjnych i akceptacja życia z chorobą u kobiet po mastektomii. *Polskie Forum Psychologiczne*, 21(2), 188-205.
- Kitanović, T. (2015). Phenomenon of divorce in the modern world. *Balkan Social Science Review*, 6, 7-21. Zaczepnięte 12.01.2017. Strona internetowa: <http://js.ugd.edu.mk/index.php/BSSR/article/view/1250/1050>
- Konaszewski, K. i Kwadrans, Ł. (2017). Prężność psychiczna a wsparcie społeczne w grupie młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Badania pilotażowe. *Resocjalizacja Polska*, 13, 163-173.
- Kozerska, A., Miszczak, E. i Napora, E. (2015). Zaangażowanie dziadków w ocenie wnuków z rodzin samotnych matek. *Kultura i Edukacja*, 1(107), 231-246. DOI: 10.15804/kie.2015.01.12
- Kukołowicz, T. (2001). *Rodzina wychowuje: wybrane zagadnienia*. Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej Woli.
- Luthar, S. S., Cicchetti, D. i Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562.
- Łuszczynska, A., Kowalska, M., Mazurkiewicz, M. i Schwarzer, R. (2006). Berlińskie Skale Wsparcia Społecznego (BSSS): wyniki wstępnych badań nad adaptacją skal i ich własnościami psychometrycznymi. *Studia Psychologiczne*, 44(3), 17-27.
- Machnik-Czerwik, A. (2015). *Obraz ciała i poczucie jakości życia kobiet z rakiem piersi*. Niepublikowana rozprawa doktorska. Archiwum UKW, Bydgoszcz.
- Marks, N. F. i McLanahan, S. S. (1993). Gender, family structure, and social support among parents. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 481-493.
- Mendecka, G. (2003). *Środowisko rodzinne w percepcji osób aktywnych twórczo*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Nadolska, K. i Sęk, H. (2007). Społeczny kontekst odkrywania wiedzy o zasobach odpornościowych, czyli czym jest *resilience* i jak ono funkcjonuje. W: Ł. Kaczmarek i A. Słysz (red.), *Bliżej serca – zdrowie i emocje* (s. 13-37). Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Napora, E. (2016a). Relacje z dziadkami w retrospekcyjnych badaniach dorosłych wnucząt. *Psychologia Wychowawcza*, 52(10), 84-97.

- Napora, E. (2016b). Relacja z dziadkami a subiektywna ocena jakości życia ich wnuków w rodzinach o różnej strukturze. *Polskie Forum Psychologiczne*, 21(1), 5-22.
- Napora, E. (2018). Skala Komunikowania się Adolescentów z Rówieśnikami (SKAR) – właściwości psychometryczne narzędzia szacującego zadowolenie z relacji z rówieśnikami. *Polskie Forum Psychologiczne* (w druku).
- Napora, E., Kozerska, A. i Miszczak, E. (2014). Wsparcie dziadków w rodzinie o różnej strukturze a jakość życia młodzieży. *Acta Humanica*, 2, 161-170.
- Napora, E. i Pękała, B. (2014). Wsparcie i komunikacja matek czynnikiem prężności w funkcjonowaniu córek wśród rówieśniczek. *Polskie Forum Psychologiczne*, 19(3), 371-386.
- Norris, F. H. i Kaniasty, K. (1996). Received and perceived social support in times of stress: A test of the social support deterioration deterrence model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 498-511.
- Ogińska-Bulik, N. (2014). Prężność psychiczna a zadowolenie z życia osób uzależnionych od alkoholu. *Alkoholizm i Narkomania*, 27, 319-324.
- Ogińska-Bulik, N. i Juczyński, Z. (2011). Skala Pomiaru Prężności – SPP-18. *Polskie Forum Psychologiczne*, 16(1), 7-28.
- Oleszkowicz, A. i Senejko, A. (2013). *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ostaszewski, K. (2005). Druga strona ryzyka. *Remedium*, 2(144), 1-3.
- Putney, N. M. i Bengtson, V. L. (2001). Families, intergenerational relationships and kinkeeping in midlife. W: M. E. Lachman (red.), *Handbook of midlife development* (s. 528-570). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Rose, S. R. i Fatout, M. F. (2003). Contemporary social issues affecting children and adolescents in family systems. W: *Social work practice with children and adolescents* (s. 50-67). Boston, MA: Pearson Education, Inc.
- Ruiz, S. A. i Silverstein, M. (2007). Relationships with grandparents and the emotional well-being of late adolescent and young adult grandchildren. *Journal of Social Issues*, 63(4), 793-808. DOI: 10.1111/j.1540-4560.2007.00537.x
- Ryś, M. (2012). *Rodzina na rozdrożu w zmieniającym się świecie*. Referat wygłoszony podczas III Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Lublin (WSEI) (abstrakt).
- Sands, R. G., Glen, R. S. G. i Shin, H. (2009). The voices of grandchildren of grandparent caregivers: A strengths-resilience perspective. *Child Welfare*, 88(2), 25-45.
- Smoktunowicz, E., Cieślak, R. i Żukowska, K. (2013). Rola wsparcia społecznego w kontekście stresu organizacyjnego oraz zaangażowania w pracę. *Studia Psychologiczne*, 51(4), 25-37.
- Stach-Hejnosz, M. (2011). Postawa religijna a relacje interpersonalne katechizowanej młodzieży gimnazjalnej. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 44(1), 166-176.
- Tyszkowa, M. (1990). Rodzina, doświadczenie i rozwój jednostki. Paradygmat teoretyczny badań. W: M. Tyszkowa (red.), *Rodzina a rozwój jednostki* (s. 13-37). Poznań: Zakłady Graficzne.
- Uchnast, Z. (1998). Prężność osobowa a egzystencjalne wymiary wartościowania. *Roczniki Psychologiczne*, 1(7), 169-178.
- Wei, Y., Chu, H., Chen, C., Hsueh, Y., Chang, Y., Chang, L. i Chou, K. (2012). Support groups for caregivers of intellectually disabled family members: Effects on physical-psychological health and social support. *Journal of Clinical Nursing*, 21, 1666-1677.
- Winfield, L. F. (1994). *Developing resilience in urban youth*. Oak Brook, IL: NCREL.
- Zawadzka, A. (1998). Rozmowy dziadków z wnukami jako forma wypoczynku. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 10, 11-14.